

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تأثیر ارتقاء بخشی و بهسازی در سکونتگاه‌های غیررسمی

(مورد مطالعه: زینیه در اصفهان)

فرناز طاهری^۱

کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، اصفهان، ایران

رامین امینی نژاد

استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

فصلنامه پژوهش‌های مکانی فضایی، سال پنجم، شماره چهارم، پیاپی ۲۰، پاییز ۱۴۰۰، صص ۱۵-۲۶

چکیده

این تحقیق با نگرشی کمی- کیفی انجام شده و عمدتاً توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر بهره‌گیری از روش‌های آماری، روش اسنادی-کتابخانه‌ای و پیمایش است. در مطالعات اسنادی از منابع داخلی و خارجی موجود در رابطه اسکان غیررسمی و ارتقاء بخشی و بهسازی در سکونتگاه‌های غیررسمی و گزارش‌ها و طرح‌های موجود درباره محله زینیه استفاده گردیده است. همچنین در مطالعات پیمایشی و میدانی نیز از پرسشنامه، مصاحبه و مشاهده وضعیت کالبدی- اجتماعی و اقتصادی محله زینیه استفاده شده است. پس از استخراج جامعه نمونه با استفاده از فرمول کوکران تعداد ۳۸۴ پرسشنامه در بین ساکنین محله زینیه و ۱۵ پرسشنامه در بین کارکنان سازمان‌های ذی‌ربط شهری (شهرداری مناطق اصفهان، سازمان عمران و بهسازی شهری اصفهان) تکمیل شده و داده‌های به دست آمده در نرم‌افزار تحلیل آماری Spss مورد آزمون قرار گرفتند که جهت آزمون داده‌ها نیز از آزمون آماری اسپیرمن استفاده شده است. بر اساس نتایج در فرضیه اول؛ همبستگی اسپیرمن بین متغیر مشارکت محوری و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینیه در سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی دار وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۸۴۵/۰ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی مشارکت محوری عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینیه اصفهان است. در فرضیه دوم؛ همبستگی اسپیرمن بین متغیر آگاه سازی و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینیه در سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی دار وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۹۲۱/۰ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی آگاه سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینیه اصفهان است. در فرضیه سوم؛ همبستگی اسپیرمن بین متغیر نهاد سازی و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینیه در سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی دار وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۸۹۲/۰ است که

۱. نویسنده مسئول: faataaheri@gmail.com

نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی نهاد سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان است. در فرضیه چهارم؛ همبستگی اسپیرمن بین متغیر رضایت ساکنین و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه در سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی دار وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۰/۸۷۸ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی رضایت ساکنین عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان است.

واژگان کلیدی: توانمندی، ارتقاء بخشی و بهسازی، سکونتگاه‌های غیررسمی، محله زینبیه در اصفهان.

از همان ابتدای ظهور پدیده اسکان غیررسمی به فراخور زمان و بنا به شرایط اقتصادی و اجتماعی و نیز نگرش‌های حاکم، رویکردهای مختلفی برای حل مسأله در دستور کار قرار گرفت، به طوری که پس از شکست نگرش لیبرالیستی و کارکردگرایانه در اواخر دهه ۱۹۸۰ رهیافت توانمندسازی مطرح گردید که این رویکرد افراد ساکن در این نوع سکونتگاه‌ها را نه به عنوان یک معضل بلکه به عنوان یک دارایی اجتماعی نگریسته و ارتقای وضعیت اجتماعی اقتصادی آن‌ها را با نقش تسهیلگر دولت بر عهده خود آنان می‌گذارد تا تعهد و توانمندسازی را جایگزین فرهنگ استحقاق و فرهنگ فقر بنماید (جوان، ۱۳۹۲: ۳۲).

در ایران نیز با توجه مسائلی که در زمینه اسکان غیررسمی برای کلانشهرها و حتی شهرهای میانی به وجود آمده است رویکردهایی در قبال حل مسأله مورد توجه قرار گرفته است و حتی در مواردی سیاست تخلیه و تخریب در برخی کلان‌شهرهای ایران نیز به چشم می‌خورد اما به موازات توسعه رویکردهای حل این مسأله، تجارب جهانی و همچنین مداخله بانک جهانی در رابطه با اسکان غیررسمی در ایران رویکردهایی به مراتب مناسب‌تر برای حل مسأله تعریف شده است. یکی از این رویکردهایی که در کشور ما مورد توجه بوده است رویکرد ارتقاء بخشی و بهسازی است.

مقدمه و بیان مسئله

با تمرکز فقر در شهرها در طول چند قرن اخیر و به موازات صنعتی شدن جهان، مشکل نابرابری خدمات‌رسانی و مسکن پر ازدحام به مثابه جنبه‌ای نامطلوب از زندگی شهری نمایان گشت؛ در واقع چنین روندی با عینیت یافتن جنبه‌های کالبدی فقر در قالب محله‌های فقیر نشین و اسکان غیررسمی به مشخصه اکثر شهرهای بزرگ کشورهای در حال توسعه بدل شده است. در واقع اسکان غیررسمی یکی از چهره‌های بارز فقر شهری است که در درون یا مجاور شهرها (به ویژه شهرهای بزرگ) به شکلی خودرو، فاقد مجوز ساختمان و برنامه رسمی شهرسازی با تجمعی از افراد کم درآمد و سطح نازلی از کمیت و کیفیت زندگی شکل می‌گیرد و با عناوینی همچون: سکونتگاه‌های حاشیه‌ای، اسکان غیررسمی، سکونتگاه‌های خودرو و نابسامان و محلات آلودگی نامیده می‌شود. این پدیده محصول سر برآوردن و بالیدن نظام سرمایه‌داری است. مسئله‌هایی که به غلط و گاه به اصرار حاشیه‌نشینی نیز خوانده می‌شود (پیران، ۱۳۹۲: ۷)؛ بنابراین محیط زندگی این سکونتگاه‌ها پذیرای نابهنجاری‌ها و برانگیزاننده آسیب‌های اجتماعی است که گاه در استدلالی وارونه، علت پیدایش این سکونتگاه‌ها قلمداد می‌شوند (صرافی، ۱۳۹۲: ۳).

مهم‌ترین مؤلفه‌های آن عبارت‌اند از:

- دارایی مبنای بودن در برابر نیاز- مبنایی
  - فرآیندگرایی در برابر فرآورده‌گرایی
  - اجتماع محور در برابر پروژه محور
  - انکشاف منابع درونی در برابر تزریق منابع بیرونی
  - تسهیلگری دوسویه در برابر تأمین‌کنندگی
- یک‌سویه (صرافی، ۱۳۹۲: ۳۵).

بنابراین می‌توان گفت ارتقاء بخشی و بهسازی اجتماع محلی عبارت است از: مجموعه اقداماتی جهت مشارکت افراد و گروه‌های فقیر در جریان سیاست و تصمیم‌گیری در جامعه شهری ارگانیک است؛ مشارکتی که بر اساس گفتگوی دو جانبه شکل می‌گیرد و شهروند با کسب هویت از طریق این گفتگو به زیستگاه خود نیز هویت می‌بخشد و باعث ورود آن به حوزه عمومی می‌شود. این رویکرد در برنامه‌ریزی برای کاهش فقر اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، مجموعه اقداماتی را در بر می‌گیرد که منجر به شکوفایی قابلیت‌ها و خلاقیت‌های فردی برای ارتقاء وضعیت موجود به وضعیت بهتر شود (همان: ۳۸). در ایران پدیده اسکان غیررسمی با توسعه شهرنشینی شتابان به وجود آمد و رشد آن عمدتاً به دهه‌های بعد از ۱۳۲۰ برمی‌گردد. هر چند متأسفانه آمار دقیقی از جمعیت اسکان غیررسمی در ایران وجود ندارد و این برآورد بر اساس برآورد ۸۵ میلیون نفری کارشناسی مبتنی بر مطالعات پراکنده به‌ویژه گزارشات تهیه شده در مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران در سال ۱۳۷۴ تحت عنوان «اسکان غیررسمی در ایران و آثار و پیامدهای آن بر شهرها می‌باشد» (طرح ساماندهی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی اصفهان، مهندسین مشاور، ۱۳۹۸: ۹).

که با این پدیده دست به‌گیریان است. بر اساس گزارش دبیرخانه ستاد ملی ساماندهی و بهسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، ۵۱/۶ درصد از مساحت کلانشهر اصفهان را سکونتگاه‌های غیررسمی به خود اختصاص داده و جمعیتی بالغ بر ۱۹۱/۰۰۰ نفر در آن ساکن هستند که به‌طور کامل در محدوده شهری قرار دارند؛ بنابراین پس از مطالعه و بررسی در محلات فقیرنشین شهر اصفهان مشاور طرح (مهندسین مشاور) در سال ۱۳۹۹، ۵۱ پهنه توانمندسازی در شهر اصفهان شناسایی کرده که از این ۵۱ پهنه ۱۲ محله اولویت‌دار تا مرحله پنجم مطالعات نشان انجام شده است. حال با توجه به‌عنوان طرح که توانمندسازی است و تبیینی که از رویکرد ارتقاء بخشی و بهسازی ارائه شد.

با توجه به‌قرار داشتن اکثر محله‌های در محدوده شهر اصفهان و شناخته شدن آن به‌عنوان محدوده اسکان غیررسمی این محله دچار معضلات و مشکلاتی مختص به خود است که در مرحله اول تبعات منفی را برای ساکنان این محله ایجاد و در مرحله بعد شهر اصفهان را با مسائل عدیده روبرو ساخته است لذا در راستای رفع و حل این معضلات ستاد توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی با کمک نهادهای مسئول از جمله سازمان مسکن سازان عمران اصفهان سعی در ارائه طرح ارتقاء بخشی و بهسازی سکونتگاه‌های این محله‌ها داشته است در نتیجه این تحقیق فرصتی است برای پاسخ به سؤالات و نواقص موجود در فازهای مختلف طرح و ارائه راهکارها و پیشنهادها در جهت تحقق هر چه کارآمدتر طرح‌ها، با توجه به اینکه توانمند شدن ساکنان محله در گرو ارتقای معیارهای کمی و کیفی زندگی در محله است.

اهداف

- ارزیابی میزان تأثیر ارتقاء بخشی و بهسازی در

شهر اصفهان نیز به‌عنوان یک کلانشهر دیر زمانی است

سکونتگاه غیررسمی زینبیه در اصفهان

- شناسایی عوامل و موانع کند کننده، تسهیل و تسریع کننده تحقق طرح توانمندسازی محله جهت ارتقای شاخص‌های توانمندسازی به طور عام و در محله زینبیه در اصفهان

- شناسایی موانع تحقق طرح توانمندسازی و ارائه راهکارهای اجرایی در جهت بهبود شرایط آن.

سؤال‌ها و فرضیه‌ها

- زینبیه در اصفهان به‌عنوان یکی از ارکان اجرای طرح با چه اهدافی احداث و تا چه میزان در ارتقاء بخشی و بهسازی ساکنین مؤثر واقع شده است؟

با توجه با سؤالات مطرح شده فرضیات زیر نیز مطرح گردید:

- به نظر می‌رسد مشارکت محوری عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد.

- به نظر می‌رسد آگاه‌سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد.

- به نظر می‌رسد نهاد سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد.

- به نظر می‌رسد رضایت ساکنین عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد.

روش پژوهش

این تحقیق با نگرشی کمی - کیفی انجام شده و عمدتاً توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر بهره‌گیری از روش‌های آماری، روش اسنادی - کتابخانه‌ای و پیمایش است. در مطالعات اسنادی از منابع داخلی و خارجی موجود در رابطه اسکان غیررسمی و ارتقاء بخشی و بهسازی در سکونتگاه‌های غیررسمی و گزارش‌ها و طرح‌های موجود درباره محله زینبیه استفاده گردیده است. همچنین در مطالعات پیمایشی و میدانی نیز از پرسشنامه، مصاحبه و مشاهده وضعیت کالبدی -

اجتماعی و اقتصادی محله زینبیه استفاده شده است. پس از استخراج جامعه نمونه با استفاده از فرمول کوکران تعداد 384 پرسشنامه در بین ساکنین محله زینبیه و 15 پرسشنامه در بین کارکنان سازمان‌های ذی‌ربط شهری (شهرداری مناطق اصفهان، سازمان عمران و بهسازی شهری اصفهان) تکمیل شده و داده‌های به دست آمده در نرم‌افزار تحلیل آماری Spss مورد آزمون قرار گرفتند که جهت آزمون داده‌ها نیز از آزمون آماری اسپیرمن استفاده شده است.

معرفی متغیرها و شاخص‌ها

اصلی‌ترین شاخصی که در این تحقیق مد نظر قرار گرفته است و تمامی متغیر مرتبط با موضوع یعنی مشارکت، آگاه‌سازی و نهادسازی و ظرفیت‌سازی محلی را در خود مستتر دارد، شاخص ارتقاء بخشی و بهسازی است که اطلاعات آن‌ها در قالب پرسشنامه استخراج شده است.

«مشارکت»: یعنی مردم مستقیماً در فرآیند تهیه طرح حضور دارند و مشارکت می‌تواند علاوه بر تأثیرگذاری بر فرآیند تهیه طرح، آن را کنترل کند. متغیرهای میزان مشارکت و تمایل به مشارکت به صورت متغیر رتبه‌ای است.

«آگاه‌سازی»: آگاه‌سازی شامل کلیه اطلاعاتی است که باعث بالا رفتن سطح آگاهی اجتماعی محلی در رابطه با بهبود ابعاد مختلف کیفیت زندگی‌شان می‌شود و از آنجایی که طرح ساماندهی و توانمندسازی محله با این هدف (بهبود ابعاد مختلف کیفیت زندگی در محله) تهیه می‌شود لذا به‌عنوان گام اول آگاه‌سازی ساکنین نسبت طرح، اقدامات و پروژه‌های مورد نظر آن، در اینجا بیشتر مد نظر بوده است؛ بنابراین متغیر آگاه‌سازی بصورت متغیری با مقیاس رتبه‌ای مورد سنجش قرار گرفته است.

می‌شود؛ منطقه‌ای که تا چند دهه گذشته بافت روستایی داشته و این سال‌ها با پیوستن به شهر، هنوز در بی‌هویتی به سر می‌برد. کوچه‌پس‌کوچه‌ها بافت بومی و سنتی دارد.

شکل شماره (۱): محله زینبیه اصفهان (منبع: Wikipedia, 2022)

مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری سیر تغییر رویکردهای حاکم در زمینه اسکان غیررسمی

از همان ابتدای ظهور پدیده اسکان غیررسمی به فراخور زمان و بنا به شرایط اقتصادی و اجتماعی و نیز نگرش‌های حاکم، رویکردهای مختلفی برای حل مسأله در دستور کار قرار گرفت. این رویکردها هرگز یکنواخت و از رویه منسجم پیروی نکرده بلکه در نقاط مختلف جهان از گوناگونی نیز برخوردار است.

با این پیش فرض که علت تشکیل سکونتگاه‌های غیررسمی، فقر و عوامل ساختاری است، بسیاری از سیاست‌گذاران در سطوح کلان به دنبال راه حل‌های کلان برای این پدیده بوده‌اند. تمرکز بر سیاست‌های اقتصادی کلان از جمله سیاست‌های فقرزدایی و سیاست‌هایی که در پی افزایش متوسط درآمد و نیز ایجاد عدالت اجتماعی هستند، همواره به‌منابا راه‌حل ریشه‌ای فقر و محله‌های فقیرنشین مورد توجه بوده

«نهادسازی و ظرفیت‌سازی محلی»: از دیگر شاخص‌های اصلی و تأثیرگذار رویکرد توانمندسازی است که به تقویت و یا ایجاد تشکل‌های اجتماعی محلی (NGO) با دانایی و قدرت کنترل برنامه‌های اجرایی در سطح محله، اشاره دارد. در اینجا متغیر نهادسازی و ظرفیت‌سازی محلی در قالب یک متغیر رتبه‌ای اندازه‌گیری شده است.

«میزان موفقیت محله زینبیه»: از آنجایی که خانه محله به‌عنوان نهاد مجری طرح در سطح محلی و به‌نوعی نماینده و کارگزار عمران و بهسازی شهری و شهرداری در محله است و فعالیت‌های ارگان‌های بالادستی از طریق این نهاد در سطوح، عمرانی، اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، نهادسازی و ظرفیت‌سازی در محله اجرا می‌شود و به‌نوعی حد واسط ساکنین محله و حوزه‌های تصمیم‌گیر بالادستی است. در این تحقیق میزان موفقیت آن به‌عنوان متغیری در مقیاس رتبه‌ای مورد سنجش قرار گرفته است.

محدوده و قلمرو پژوهش

محله زینبیه با نام قدیم ارزنان در استان اصفهان و در محدوده شمال شرقی شهر اصفهان واقع شده است. این محله از جنوب به خیابان عاشق اصفهانی و میدان جوان و از غرب به میدان عاشق اصفهانی و خیابان زینبیه محدود شده است و با محله‌های باتون، عمان سامانی، دارک، شهرک امام حسین مجاورت دارد. حرم زینبیه همچون نگینی در این محله می‌درخشد. مردم زینبیه اعتقاد خاصی به این بانو دارند. این مکان حرم یکی از دختران امام هفتم (ع) است.

زینبیه دارای مردمی با گویش‌های مختلف (بختیاری، ترک، عرب، کرد) است که اکثراً از مناطق فریدن و خوزستان به این منطقه مهاجرت کرده‌اند. محله «دارک زینبیه» نیز از مناطق حاشیه‌نشین اصفهان شناخته

است؛ در این میان بسیاری از صاحب‌نظران بر اهمیت سیاست اجتماعی در سطوح ملی تأکید می‌کنند که تمرکز بر مداخلات اجتماعی در برابر مداخله اقتصادی، به‌مثابه مکمل عوامل توسعه است؛ سیاست اجتماعی راهی را که برای اقدام دولت در رفاه شهروندان مؤثر است را نشان می‌دهد. سیاست اجتماعی اگرچه از جنبه‌هایی مشابه سیاست اقتصادی است، اما سیاست اقتصادی افراد را به‌مثابه فقرای تصمیم‌ساز در بازار کار و تولید مورد توجه قرار می‌دهد، در حالی که سیاست اجتماعی آن‌ها را به‌عنوان عضوی از گروه‌های اجتماعی در نظر می‌گیرد (پرلمان، ۲۰۱۴: ۱۲۱). در جدول ۱ سعی شده است رویکردهای مسلط در برنامه ریزی و حل مسأله سکونتگاه‌های غیررسمی به‌طور خلاصه بیان گردد.

تبیین مفهوم و رویکرد توانمندسازی

همان‌طور که پیش‌تر نیز گفته شد، توانمندسازی اجتماع محلی و در ارتباط با آن توسعه محلی رویکردی غیرمتمرکز و مشارکتی است و به‌نوعی مکمل ارتقا بخشی است که در رابطه با تأمین حق مالکیت و توسعه اقتصادی در محله‌های فقیرنشین، علاوه بر مشارکت در ساخت‌وساز و بهبود محله، ضرورت درگیر شدن ساکنان محله در تصمیم‌سازی و فرآیند برنامه‌ریزی برای تشخیص اولویت‌های اقدام و حمایت در اجرا را ضروری می‌داند (یونسکو، ۲۰۱۱: ۱۳۱).

نظریه مقتدر سازی را که گاهاً توانمندسازی نیز ترجمه شده است ابتدا «رپاپورت (۱۹۹۷)» در زمینه روانشناسی اجتماعی مطرح کرد و «مقتدر سازی را به معنی هدف قرار دادن تقویت امکانات افراد برای کنترل بر زندگی خویش برشمرده است؟» بنابراین اگر قدرت عبارت است از توانایی افراد در پیش‌بینی کنترل و مشارکت در محیط آنگاه می‌توان گفت که مقتدر سازی

فرایندی است که طی آن افراد اجتماعات می‌توانند چنین قدرتی را به کار گیرند و به‌طور مؤثر در تغییر زندگی خود و محیطشان اعمال کنند. در اینجا مشارکت نوعی واسطه است که در حرکت به سوی اقتدار به کار می‌رود. ارتباط دو سویه و مستقیمی بین مقتدر سازی و توانمند سازی برقرار است که یکی را بدون دیگری بی‌معنی می‌سازد، چرا که سهیم کردن شهروندان در قدرت و تصمیم‌گیری بدون توانمندسازی یعنی افزایش توانایی شهروندان به نحوی که نیازش به خدمات کمتر شود و خود و سرمایه‌های اجتماعی - فردی متکی شود، به نتیجه مطلوب نخواهد رسید (ابوت، ۲۰۱۲: ۳۰۶).

راهبرد توانمندسازی بر بسیج تمامی امکانات بالقوه و منابع و تمامی عوامل برای ایجاد مسکن و بهبود شرایط زندگی جوامع فقیر تأکید دارد و به مردم این فرصت را می‌دهد که شرایط خانه و محل زندگی خود را با توجه به اولویت‌ها و نیازهایشان بهبود ببخشند، در واقع ارتقاء بخشی همراه با توانمندسازی اجتماعات محلی رهیافت نوینی برای حل مسأله فقر شهری است که در آن دیگر مهندسی ساختمان و تنها تزریق منابع مالی راهگشا نیست بلکه مهندسی اجتماعی با حمایت و تسهیل بخش عمومی، سازمان‌های غیردولتی محلی و مشارکت فعال موردنظر است (هادیزاده بزاز، ۱۳۹۲: ۳۷). سیاست‌های توانمندسازی مبتنی بر اصول تفویض اختیار تصمیم‌گیری و بر این اساس است که تصمیم‌های مربوط به سرمایه‌گذاری در منابع توسعه اقتصادی، اجتماعی و مادی داخلی باید در پایین‌ترین سطح کارایی باشند و برای اغلب فعالیت‌های ارتقاء بخشی پایین‌ترین سطح کارایی و اثر بخشی سطح اجتماعی محلی و محله است (ایراندوست، ۱۳۹۸: ۱۳۵).

همچنین در رابطه با مفهوم توانمندسازی بسیاری از

جدول شماره (۱): خلاصه رویکردهای مسلط در برنامه ریزی و حل مسأله سکونتگاه‌های غیررسمی (منبع: صرافی، ۱۳۹۹)

نکات اصلی	دوره رواج و تسلط	رویکرد
- با توسعه اقتصادی در کل جامعه مشکل حل خواهد شد - مشکل ساختاری است و با برنامه ریزی محلی حل نخواهد شد	تا دهه ۱۹۶۰	نادیده گرفتن
- سکونتگاه‌های غیررسمی غده چرکین بر بدن شهر هستند و باید برچیده شوند	۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ برخی کشورها تا کنون	حذف و تخلیه اجباری
- بهره‌گیری از نیروی کار، مهارت و توان مدیریت ساکنان در حل مشکل	۱۹۷۰ و ۱۹۸۰	خودیاری
- دولت و منابع دولتی کلید حل مشکل است - نیاز به پارانه‌های هدف دار مسکن	۱۹۵۰ تا ۱۹۸۰	مسکن عمومی (اجتماعی)
- تأمین زمین و زیرساخت‌های اولیه راه حل است	۱۹۷۰ تا ۱۹۸۰	مکان- خدمات
- تأمین حق سکونت و زیرساخت‌ها با بهره‌گیری از وضع موجود	۱۹۸۰ تا کنون	ارتقاء بخشی (بهسازی)
- ایجاد چارچوب سیاسی، اداری و محیطی - استفاده از ظرفیت‌های درونی اجتماعات محل - توسعه اقتصادی و اجتماعی	۱۹۸۰ تا کنون	توانمندسازی
- با ترکیبی از توانمندسازی و تأکید بر حکمروائی شایسته (به‌ویژه حق نگاهداشت مسکن) محور، اجتماع محلی دانسته شد.	از ۲۰۰۰	اجتماع محور (تام)

سطح فردی (بهداشت، آموزش، مسکن) و در سطح عمومی (توانایی سازماندهی) برای به راه انداختن «کار جمعی» جهت حل مشکلات خود می‌باشند (پاتر و ایونز، ۱۳۹۴: ۲۳۱). در جمع‌بندی موارد فوق باید گفت در توانمندسازی، مشارکت افراد و گروه‌های فقیر در جریان سیاست و تصمیم‌گیری در جامعه شهری ارگانیک است؛ مشارکتی که بر اساس گفتگوی دو جانبه شکل می‌گیرد و شهروند با کسب هویت از طریق این گفتگو به زیستگاه خود نیز هویت می‌بخشد و باعث ورود آن به حوزه عمومی می‌شود.

پیشینه پژوهش

«سینها (۲۰۲۰)» در ارزیابی اقدامات بهسازی محلات فقیرنشین جاکارتا که در سال ۱۹۶۹ توسط دولت محلی جاکارتا انجام شده است میزان تحقق اهداف طرح

متون اخیر به‌ویژه متون مرتبط با بانک جهانی بر مفهوم مقتدر سازی نیز اشاره دارند که به معنی عام به گسترش آزادی در عرصه انتخاب و عمل اشاره دارد. برای فقرا، این آزادی شدیداً از طریق فقدان قدرت و ضعف آن‌ها (از جنبه سیاسی-مدنی) به‌ویژه در برقراری ارتباط با دولت و بازار محدود شده است. مقتدر سازی به مفهوم افزایش امکانات و دارایی‌های فقرا، جهت مشارکت در مذاکره، اعمال نظر، کنترل و حفظ پیوند با نهادهای مسئولی است که در زندگی آن‌ها تأثیرگذار می‌باشند. از سوی بانک جهانی عناصر کلیدی در مقتدر سازی، دسترسی به اطلاعات، مشارکت و درگیری، پاسخگویی و ظرفیت سازمان محلی تعریف شده است. از این دیدگاه با توجه به اینکه فقر چند بعدی است، فقرا نیازمند سطحی از دارایی‌ها و امکانات در

جدول شماره (۲): مسائل و مشکلات محله زینبیه اصفهان (منبع: مهندسين مشاور، ۱۳۹۸)

اجتماعی	مشکلات کالبدی	اقتصادی
- وجود اراذل و اوباش	- کمبود فضاهای آموزشی	- بیکاری و مشاغل کاذب
- بالا بودن موارد فساد و فحشا	- کمبود فضاهای بهداشتی - درمانی در سطح محله	- درآمد پایین اغلب اهالی محلات
- بالا بودن درصد افغانی‌های محله	- کمبود پارک و فضای سبز در سطح محله	- وجود مشاغل فصلی در بین ساکنین و مشکلات اقتصادی
- بالا بودن آمار قاچاق در سطح محله	- کمبود فضای ورزشی در سطح محله	- بالا بودن نرخ تکفل در محله
تأسیسات زیر بنایی		زیست محیطی
- نامناسب بودن آسفالت معابر نبود روشنایی مناسب در معابر محله	- نبود سیستم مناسب دفع آب‌های سطحی در قسمت‌های شرقی و غربی محله	- وجود کارگاه‌های مختلف در و پنجره سازی، تعمیر تانکر، اتاق‌سازی خودرو و سایر کارگاه‌های مختلف با سر و صداهای گوش‌خراش در کنار منازل مسکونی، نمادی از یک بی‌نظمی و زندگی غیرشهری را به تصویر می‌کشد.
- نبود سیستم آبرسانی در قسمت‌های شرقی محله	- نبود گاز کشی در قسمت‌های غربی محله	- اکثر اهالی فاضلاب خود را به کوچه رها می‌سازند.
- نبود گاز کشی در قسمت‌های شرقی و جنوبی محله		- وجود دامداری‌های متعدد در محله

را کم ارزیابی نموده است و دلایل این عدم تحقق را این‌گونه آورده است: جنبه کالبدی بودن و عدم توجه به مشکلات اقتصادی و اجتماعی - عدم توجه جامع به مسائل مورد توجه در طرح از جمله تراکم خانوار - برنامه تلاشی را در جهت حل مشکل زمین‌ها انجام نداده بود - کافی نبودن اعتبارات و از سوی دیگر برنامه هیچ تلاشی را در جهت بازگرداندن اعتبارات هزینه شده و سودآور بودن پروژه‌ها نکرده بود. کیوها (۲۰۱۷) در ارزیابی تهیه مسکن برای فقیران شهری کره جنوبی که مجری آن دولت کره جنوبی بود ارزیابی این طرح را ناموفق بیان کرده و درباره علل آن بیان کرده است که از نکات منفی پس از اجرای این طرح‌ها، این بود که تنها ۲۰ درصد از ساکنان قبلی در محدوده حضور داشتند و ۸۰ درصد مابقی به خاطر بالا رفتن هزینه اجاره و یا سود ناشی از فروش خانه‌هایشان به محلات فقیر نشین دیگر نقل مکان کرده بودند. عبدی ۱۳۹۷ به نقل از «سینها» در رابطه با طرح ارزیابی طرح سرمایه‌گذاری در بخش مسکن فقیران شهری پروتوریا، سورباریا و کوچابامبا که در سال ۲۰۰۴ توسط دولت محلی انجام شده است وضعیت طرح و اقدامات را موفق ارزیابی نموده و مهم‌ترین دلیل تحقق طرح را مشارکت مؤثر مردم در فرآیند تهیه و اجرای آن‌ها بیان کرده است. ایراندوست (۱۳۹۹) در مطالعه‌ای تحت عنوان «مرور تجربه کوتاه توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی نمونه شهر کرمانشاه» به بررسی رویکرد توانمندسازی بر اساس تجربه موجود در این شهر پرداخته است؛ و میزان موفقیت این طرح را کم ارزیابی کرده است که مهم‌ترین دلایل این عدم تحقق در سطح مناسب را این‌گونه آورده است: نارسایی طرح در تعریف محلات هدف، دخالت کالبدی صرف، ضعف تأثیرگذاری در مقیاس شهر (با توجه به محدود شدن پروژه‌ها به موارد کالبدی و با عملکرد گسسته و محدود، کل طرح تأثیرگذاری قابل توجهی در مقیاس شهر و حتی محله ندارد). طولانی شدن روند اجرایی و در نتیجه از دست رفتن اعتماد مردم نسبت به طرح و مجریان آن، ارتباط ضعیف با مردم. علاءالدینی و همکاران (۱۴۰۰)،

ارزیابی میزان تحقق طرح ساماندهی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی بندرعباس که توسط دولت و با همکاری بانک جهانی انجام شده است را متوسط بیان کرده و مهم‌ترین موانع و مشکلات طرح توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی بندرعباس از نظر محقق، به کم‌تجربگی دست‌اندرکاران طرح‌ها و محدودیت در استفاده از مشاوران بین‌المللی، ناتوانی در به‌کارگیری نیروی متخصص در زمینه مورد نظر که بخشی از این مشکل به دستمزد بالای این افراد و عدم تناسب آن با دستمزد معمول در نظام اداری ایران باز می‌گردد؛ و همچنین فقدان پایش و ارزیابی لطماتی را به طرح وارد کرده است.

یافته‌های پژوهش

اهداف، استراتژی‌ها و اقدامات طرح ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان طرح‌های ارتقاء بخشی و بهسازی باهدف ارتقاء محلات در حوزه‌های کالبدی، زیرساختی، اجتماعی فرهنگی، اقتصادی، مسکن و زیست محیطی و همچنین ظرفیت‌سازی‌های نهادی مورد نیاز، اعم از ظرفیت‌سازی‌های بخش دولتی و مردمی تهیه می‌گردد؛ بنابراین پروژه‌های پیشنهادی می‌بایست بر اساس نیازها، مشکلات ساکنین محله و در چارچوب‌های مشخص تعیین شده برای دستیابی به اهداف توانمندسازی ارائه گردند. بنابراین پروژه‌ها با توجه به مشکلات و معضلات محله و همچنین ساختار پیشنهادی، با عنایت به اهداف زیر برای محله اهداف تعیین و معرفی می‌گردند.

- تأمین حداقل موارد نیاز محله در راستای اهداف ارتقاء بخشی و بهسازی
- برقراری سلسله مراتب صحیح کاربری‌ها و خدمات رسانی در سطح محله
- برقراری سلسله مراتب صحیح شبکه‌ای برای ایجاد

دسترسی‌های مناسب

- ارتقاء اقتصادی، اجتماعی و... در محله بنا بر نیاز سنجی‌های انجام شده، طرح‌ها و پروژه‌های پیشنهادی با رویکرد تأمین اهداف طرح ارتقاء بخشی و بهسازی در محله زینبیه اصفهان، در ۵ بخش تأسیسات زیربنایی، زیست محیطی، اجتماعی، مشکلات کالبدی، اقتصادی ارائه شده است.

آزمون فرضیات

به نظر می‌رسد مشارکت محوری عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد. بر اساس نتایج جدول ۳ همبستگی اسپیرمن بین متغیر مشارکت محوری و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه در سطح معنی‌داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی‌دار وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۰/۸۴۵ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی مشارکت محوری عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان است.

به نظر می‌رسد آگاه‌سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد. بر اساس نتایج جدول ۴ همبستگی اسپیرمن بین متغیر آگاه‌سازی و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه در سطح معنی‌داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی‌دار وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۰/۹۲۱ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی آگاه‌سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان است.

به نظر می‌رسد نهاد‌سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد. بر اساس نتایج جدول ۵ همبستگی اسپیرمن بین متغیر نهاد‌سازی و

جدول شماره (۳): ضریب همبستگی اسپیرمن فرضیه اول

تعداد	اسپیرمن همبستگی ضریب	معناداری سطح	آزمون نتایج
۱۵	۰.۸۴۵	۰۰۰/۰	قبول

جدول شماره (۴): ضریب همبستگی اسپیرمن فرضیه دوم

تعداد	اسپیرمن همبستگی ضریب	معناداری سطح	آزمون نتایج
۱۵	۰.۹۲۱	۰۰۰/۰	قبول

جدول شماره (۵): ضریب همبستگی اسپیرمن فرضیه سوم

تعداد	اسپیرمن همبستگی ضریب	معناداری سطح	آزمون نتایج
۱۵	۰.۸۹۲	۰۰۰/۰	قبول

جدول شماره (۶): ضریب همبستگی اسپیرمن فرضیه چهارم

تعداد	اسپیرمن همبستگی ضریب	معناداری سطح	آزمون نتایج
۱۵	۰.۸۷۸	۰۰۰/۰	قبول

ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه در سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی دار وجود دارد

شدت رابطه بین متغیرها برابر ۰/۸۹۲ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است یعنی نهاد سازی عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان است.

به نظر می رسد رضایت ساکنین عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان باشد. بر اساس

نتایج جدول ۶ همبستگی اسپیرمن بین متغیر رضایت ساکنین و ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه در

سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و با ۹۵ درصد اطمینان می توان بیان داشت که بین این متغیرها رابطه معنی دار

وجود دارد شدت رابطه بین متغیرها برابر ۰/۸۷۸ است که نشان دهنده رابطه مستقیم و مثبت بین متغیر است

یعنی رضایت ساکنین عاملی مؤثر در ارتقاء بخشی و بهسازی محله زینبیه اصفهان است.

جمع بندی و نتیجه گیری

در رابطه با میزان ارتقاء بخشی و بهسازی در محله زینبیه اصفهان همان طور که در آزمون فرضیات مشخص گردید در مجموع ارتقاء بخشی و بهسازی در محله زینبیه توانسته به اهداف نزدیک شود و تا حدودی از حاشیه نشینی خارج شود یا در حال خارج شدن باشد.

پیشنهادات تحقیق

-نگاه واقع بینانه در تهیه طرح و زمان بندی پروژه های توانمندسازی

-مشارکت دادن تمامی ذینفعان طرح اعم از ساکنین اجتماعات غیررسمی و سازمان های ذیربط در روند تهیه طرح و به عبارتی مشارکت دادن این ذینفعان از مرحله تهیه تا اجرای طرح.

به کار بردن سازوکارهایی جهت جلب مشارکت ساکنین اسکان غیررسمی، سازوکارهای تشویقی، تسهیلگری، رقابت ایجاد کردن در بین محلات در راستای بهبود مشکلات محله

- ایجاد سازمان مستقل و دارای جایگاه قانونی و دارای قدرت لازم جهت رسیدگی بافت غیررسمی و شاید به نوعی بتوان گفت ایجاد شهرداری مخصوص سکونتگاه‌های غیررسمی که به طور ویژه و تخصصی به بررسی و حل مشکلات این مناطق بپردازد و طبیعتاً به مدیران و متخصصان این زمینه تجهیز شده باشد.

- فراهم ساختن شرایط قانونی و اقتصادی لازم جهت حضور مشاوران مجرب خارجی در کنار مشاوران داخلی جهت پرهیز از آزمون خطا در تهیه و اجرای طرح توانمندسازی اسکان غیررسمی و کسب تجربه مشاوران داخلی از این مشاوران خارجی.

- ایجاد سازوکارهای پایش و ارزشیابی طرح در طول تهیه طرح و مقاطع مختلف چه در زمینه اجرایی و نظارت مردم، سازمان‌ها و چه در زمینه علمی و انجام مطالعات ارزشیابی و پایش طرح توسط مجامع و متخصصین علمی و پرهیز از محرمانه انگاری اطلاعات طرح.

- افزایش سطح خدمات شهری در این مناطق در زمینه حمل و نقل عمومی و یا استفاده از پیمانکاران محلی از اجتماعات غیررسمی در زمینه پسماند و جمع‌آوری زبالات محله در راستای استفاده از دارایی‌های انسانی محله و تزریق اشتغال و درآمد در بین ساکنین.

- ایجاد امنیت تصرف برای ساکنین جهت جلب اعتماد آن‌ها برای حضور و مشارکت فعال در برنامه‌های توانمندسازی، زیرا دلیل بسیاری از عدم مشارکت‌های ساکنین ناشی تصرف غیررسمی مسکن یا زمین در بین آن‌هاست که ترس از دست دادن املاک مانع اعتماد و

ارتباط آن‌ها با شهرداری و سایر سازمان‌های شهری می‌شود؛ بنابراین اندیشیدن تدبیری جهت رفع این مسأله می‌تواند به بهبود روند مشارکت ساکنین و در نتیجه موفقیت طرح‌های توانمندسازی کمک شایانی کند.

- بازیابی هویت این محلات با آموزش قشر کودک و نوجوان در سطح مدارس با همکاری آموزش و پرورش جهت جلوگیری از بازتولید فرهنگ منفی اجتماعی حاکم بر اجتماعات غیررسمی با سازوکار برجسته‌سازی دارایی و میراث معنوی و انسانی محله؛ زیرا بسیاری از این محلات دارای قدمت بالایی بوده و سرشار از عناصر هویت‌بخش محلی هستند که نیازمند گردروبی و احیاء بوده تا دید و چشم‌انداز کوکان، نوجوانان و جوانان را نسبت به محله خود تغییر داده و همچنین در بلندمدت دید سایر شهروندان را نسبت به این محلات تعدیل و مثبت نماید.

فهرست منابع

- ایراندوست، کیومرث. (۱۳۹۹). مرور تجربه‌های کوتاه توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، نمونه شهر کرمانشاه. جغرافیا و توسعه، ۲۰، ۵۹-۷۸.
- ایراندوست، کیومرث. (۱۳۹۸). سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران)
- پاتر، رابرت. ب. و سلی لوید ایونز. (۱۳۹۴). شهر در جهان در حال توسعه، ترجمه کیومرث ایراندوست و دیگران، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران.
- پیران، پرویز. (۱۳۹۲). باز هم در باب اسکان غیررسمی (مورد شیرآباد زاهدان)، در فصلنامه هفت شهر، ۳، (۹)، ۷-۲۴.

- Building Sustainable low-income communities in Korea, Habitat International, 31, pp 116-129.
- Perlman, Janice. E (2014), Marginality: From Myth to Reality in the Favelas of Rio de Janeiro, 1969-2002 in: Roy, Ananya & Nezar Alsayyad (Eds) (2003)
- Sinha, Abhijat (2020), Community development for effective slum upgrading; case study: Indore Habitat Project, Indore, India, School of Architecture McGill University, Montreal, March.
- UNESCAP (2011), Municipal and Management in Asia: A comparative study, In: United Nation Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- جوان، جعفر. (۱۳۹۲). نگرشی بر نحوه ساماندهی حاشیه کلان شهرها (نمونه: کلان شهر مشهد)، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، ۱، ۵۱-۷۳.
- صرافی، مظفر. (۱۳۹۷). ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی کشور در پرتو حکمروایی خوب شهری، در فصلنامه هفت شهر، ۲۳-۲۴.
- صرافی، مظفر. (۱۳۹۲). به‌سوی تدوین راهبرد ملی ساماندهی اسکان غیررسمی، از پراکنده‌کاری گزینش تا هم‌سوئی فراگیر، در فصلنامه هفت شهر. ۳ (۹ و ۱۰)، ۳-۶.
- عبدی، برهان. (۱۳۹۷). بررسی علل عدم تحقق طرح‌های ساماندهی محلات حاشیه‌نشین و ارائه راهکارهای اجرایی (نمونه موردی: محله جعفرآباد کرمانشاه)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر معماری و شهرسازی، دانشگاه شیراز.
- علاء‌الدینی، پویا، مهدیه مصطفی پورشاد و آزاده جلالی موسوی. (۱۴۰۰). ارتقای وضعیت اهالی سکونتگاه‌های غیررسمی ایران (مطالعه موردی: بندرعباس)، در فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۱ (۴۱)، ۶۹-۹۲.
- مهندسین مشاور. (۱۳۹۸). طرح ساماندهی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی اصفهان، شرکت عمران و مسکن سازان.
- هادیزاده بزاز، مریم. (۱۳۹۲). ترجمه و تدوین حاشیه‌نشینی و راهکارهای ساماندهی آن، شهرداری اصفهان.
- Abbot, John (2012), An Analysis of Informal settlements Upgrading, a Critique of Existing Mythological Approaches, Habitat international, 26 pp 303-315
- Ha, s-k (2017), Housing Regeneration and